

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ЯЗИЧНИЦЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В БАСЕЙНІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

В статті автор дає характеристику основних язичницьких старожитностей в Середньому Подністров'ї, як одну із невід'ємних складових духовної культури регіону.

Ключові слова: язичництво, культ, ідол, скульптура, капище.

В статье автор дает характеристику основных языческих древностей в Среднем Поднестровье, как одну из неотъемлемых составных духовной культуры региона.

Ключевые слова: язычество, культ, идол, скульптура, капище.

In the article the author characterizes the basic pagan antiquities in the Middle Dnister area as an integral part of the regions spiritual culture.

Key words: paganism, cult, idol, sculpture, heathen temple.

Дністер – друга за величиною ріка на території України, яка бере свій початок на схилах Карпатських гір в межах Львівської області і тече з півночі на південь протяжністю більш ніж 1360 км. Береги Дністра були здавна заселені слов'янами. По Дністру слов'янські племена просувались на південь, в Подунав'я.

Дністер був добре відомий ще з античних часів, і називали його Тірас. Під такою назвою він згадується грецьким істориком V ст. до н.е. Геродотом, так його називали римські автори перших століть нової ери Страбон, Пліній Старший, Птолемей.

60 ■ Про час заселення слов'янами Подністров'я письмові джерела не повідомляють. Римські історики I-II ст. н.е. називають слов'ян венетами. Про це також стверджує готський історик Йордан у VI ст. [1, с. 3-7].

Язичницькі вірування давніх слов'ян ставали невід'ємною часткою їхнього життя, визначаючи їх побут та звичаї. Пережитки язичницьких уявлень спостерігаються до

XX ст. і досить тісно переплітаються з християнською обрядовістю [9, с. 19].

Наприкінці XX ст. зріс інтерес до вітчизняних стародавніх релігійних культів і традицій. І це не дивно, адже розвиток сучасної релігії та культури вимагає ґрунтовного вивчення першооснови східнослов'янської ментальності, яка складалася протягом тисячоліть. Як справедливо зазначила відома сучасна російська дослідниця старослов'янського язичництва О.І. Баженова, термін «культура» походить від слова «культ» – віра, звичаї та традиції пращурів. Уявлення про загробний світ – це невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя для формування у дохристиянську епоху ментальних особливостей давніх слов'ян та інших індоєвропейських народів. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву [5].

За тривалий період вивчення язичницьких пам'яток на території Середнього Подністров'я нагромаджено значний фактологічний матеріал, котрий вже

протягом довгого часу є об'єктом зацікавлення багатьох дослідників, які, в першу чергу, акцентують увагу на ролі духовної культури регіону та язичництва зокрема.

Історіографією дослідження матеріальної та духовної культури України і Поділля у ХІХ–ХХ ст. займалися спеціалісти зі слов'янської етнографії – М. Могилянський, М. Біляшевський, Ф. Вовк, К. Широцький, І. Зарецький, К. Шейковський та ін. [7].

Досить вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля належить відомому подільському краєзнавцеві та церковному діячеві Ю.Й. Сіцинському, який проводив значну дослідницьку роботу з історії Поділля. Він залишив понад 200 опублікованих праць (монографій, статей, нарисів з історичного краєзнавства) [13]. За даними В.К. Гульдмана та Ю.Й. Сіцинського, на помезів'ї ХІХ та ХХ ст. в селах Поділля було знайдено понад десяток кам'яних скульптур, яких в народі називають „бабами” [12].

Чималий внесок в історіографію, дослідження матеріальної та духовної культури регіону належить дослідникам І.С. Винокуру, І.П. Русановій та Б.О. Тимошуку, Д.Н. Козаку, О.М. Приходнюку, Р.В. Забашті

та ін. Науковці подали характеристику та визначили місце скульптур в історії України-Руси.

Уперше людина поставила собі кам'яний монумент-стелу – в епоху міді-бронзи, близько 5000 років тому. Ці монументальні зображення, що виявлені в Криму і степах України, висічені з плоских брил каменю, найчастіше заввишки з дорослу людину. Серед них, зовсім, зустрічаємо надто примітивні, де передано лише людську постать з плавно заокругленими плечима і низько посаженою головою. У інших відтворені риси обличчя, частини тіла, одягу, прикрас, зброї тощо. Це досить досконалі твори монументальної скульптури, що доносять до нас різноманітні образи первісного суспільства [14, с. 3]. В Середньому Подністров'ї такі дві статуї-менгіри виявлено упродовж 1976-1981 рр. в с. Мишків Заліщицького району, Тернопільської області. Одну зі стел відкрито у 1976 р. під час земляних робіт одним із місцевих жителів в урочищі Новина, на відстані 100-150 м від правого крутого берега р. Серет, на північний захід від села (рис. 1) [8].

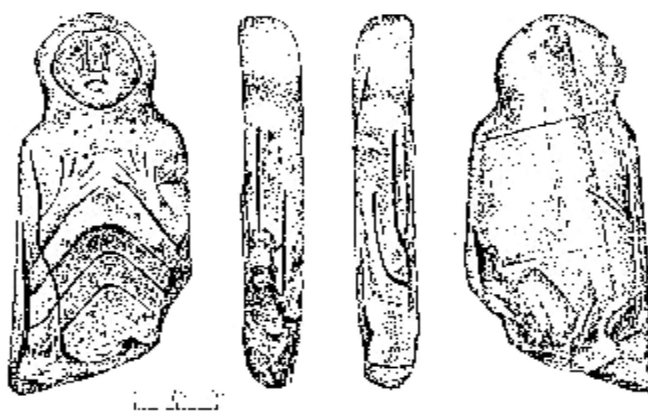

Рис.1. Антропоморфна стелла з урочища Новина с. Мишків – знахідка 1976 р.

Уламок статуї лежав горілиць, звернений головою на північний захід на глибині 35-40 см від поверхні поля. На місці знаходження ідола було виявлено фрагменти кераміки трипільської, гава-голіградської і черняхівської культур [15]. На даний час скульптура зберігається в експозиції Заліщицького краєзнавчого музею. Уціліла частина ідола, яка виготовлена з вапняку, має висоту 1,07 м, ширину 0,42- 0,45 м і товщину 0,14-0,15 м.

Так, восени 1999 р. Південно-Тернопільська археологічна експедиція Заліщицького краєзнавчого музею здійснила розвідку в с. Мишків, де на присадибній ділянці одного із жителів села зберігався фрагмент ідола (рис.2). Як з'ясувалося, що

частини плити 0,42 м, нижньої – 0,51 м. Товщина кам'яної стели вгорі 0,13 і внизу 0,15 м. Більшість спільних ознак (виготовлення з кам'яних плит, положення рук, трикутноподібні фігури під руками, майже однакові розміри стел і зображень на них, місцезнаходження в одному урочищі) дозволяє вважати тотожними обидві статуї-менгіри. Можна припустити, що первісна висота ідолів складала 1,6 м.

Хронологічними ознаками виявлених ідолів є їх зовнішні обриси, зображення та археологічні матеріали, що пов'язані з ними. Згідно з цими показниками, найдавнішими язичницькими скульптурами на сьогоднішній день є ідоли з с. Мишків Тернопільської області, виготовлені

Рис.2. Антропоморфна стелла з урочища Новина с. Мишків – знахідка 1981 р.

антропоморфну стелу було знайдено у 1981р. на орному полі урочища Новина недалеко від джерела Скала. Від початку схилу річкової долини до місцезнаходження ідола приблизно 25-30 м, ідол був без голови. Фрагмент антропоморфної стели виготовлено із вапняку. Плита розбита навпіл. Висота ідола 1,28 м. Ширина верхньої

первісним населенням доби бронзи [11]. Завважимо, що в останні роки ХХ ст. маємо нові цікаві факти, які доповнюють історію язичництва в Середньому Подністров'ї.

Скіфська кам'яна скульптура, як відомо, поширена, головним чином, в степових районах Північного Причорномор'я та

Передкавказзя. Тут відкрито близько двохсот знахідок VII–III ст. до н.е.

Цей перелік доповнюється ще однією знахідкою із Хмельниччини, яку виявив автор під час археологічної розвідки в Новоушицькому районі. Кам'яну статую, що зображує людську постать, відкрито у дворі жителя с. Березівка В.Стадницького. Як з'ясувалось з розповіді господаря, статуя походить з одного із курганів в урочищі Колач, що знаходиться за 3 км південніше села на високому корінному лівому березі

В.Стадницький. Обираючи для свого господарства камінь, він звернув увагу на оригінальну кам'яну фігуру і забрав її додому. Зараз вона зберігається в експозиції старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Статуя виготовлена з щільного пісковика білого кольору з прошарком більш м'якого за структурою кварциту, що протягом тривалого часу спричинило до вивітрювання і утворення смуги ерозійних раковин.

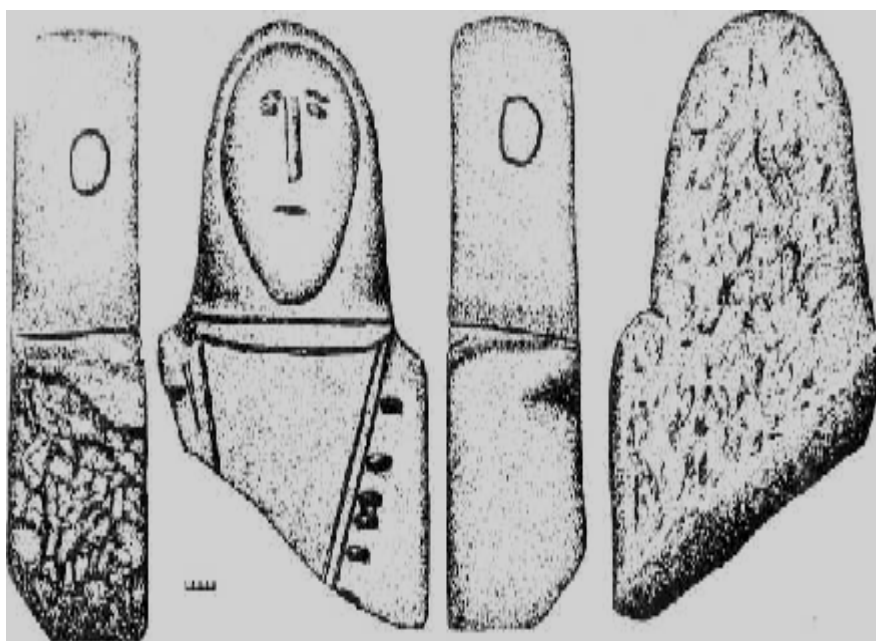

Рис. 3. Кам'яна скульптура із с. Лоївці на Середньому Дністрі

Дністра [4]. Історія цієї знахідки така: у 1977 р. в урочищі Колач, яке знаходилося колись поблизу с. Лоївці у Новоушицькому районі затопленого водами Дністровської ГЕС, проводились дослідження під керівництвом археолога Л.Крушельницької. Там були зафіксовані залишки близько десяти курганів, більшість з яких були розорані [6, с. 129]. На кургані, розташованому за кількост метрів південніше від розкопаного, згодом побував

В первісному стані це була кам'яна брила завтовшки не менше 25 см. В процесі обробки камінь ретельно обробили з трьох сторін, надавши йому антропоморфної форми. Нижня частина статуї не збереглась.

Розміри знайденого фрагмента становлять: висота 54 см, ширина в плечах 40 см, товщина 18-20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично відтворити натуральні пропорції людської статури. Деталі передані плоским

рельєфом з прокресленими контурами. Голова, немовби посаджена на плечі, шия не виділена. Обличчя дещо асиметричне шириною 20,2 см; висотою 23 см, втоплене на глибину біля 5 мм. Ніс злегка скошений, зображений низьким рельєфом, при боковому розгляді не виступає. Очі передано овальними, а брови та рот – більш витягнутими заглибленнями. З лівого боку голови зображено контури сережки. Такий самий знак, але більш затертий, вибито з правого боку. Двома заглибленими лініями 1,5 см нижче від підборіддя, майстер зобразив гривну. Від плечей, вниз під кутом тягнуться по дві паралельні лінії. Поза ними знаходяться підпрямокутні деталі вбрання: нашивки – латки на одязі. У скульптурі – зображено зліва шість нашивок, а з правої, пошкодженої сторони, – одна. Ці деталі дозволяють вважати, що майстер-каменярь

Така дата в цілому узгоджується із матеріалами кургану, розкопаного Л. Крушельницькою [4].

На археологічній карті Поділля, створеній Ю. Сіцинським, біля с. Пижівка сучасного Новоушицького району Хмельницької області значився ідол. Його пошуки затягнулися аж до 1999 р. Здійснюючи чергове обстеження, автор виявив кам'яну скульптуру за 3 км на південний схід від с. Пижівка у напрямку колишнього с. Лоївець, в урочищі Пижівська Дубина, що являє собою заліснену ділянку, яка обмежується з північного боку полем. Місцеві жителі називають його "бабою" [10].

Ідол являє собою прямокутний чотириохгранный кам'яний стовп, закопаний у землю та нахилений до землі (рис. 4).

Скульптура виготовлена із Дністровського вапняку. Голова скульптури

відтворив верхній одяг, скоріш за все, каптан, показавши подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздобы. На думку дослідників, лоївецька статуя має всі ознаки ранньоскіфських кам'яних скульптур, а саме, відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни та форми зображених сережок. Сказане дає підстави віднести лоївецьку статую до VII ст. до н.е., і можливо, вважати її однією із найдавніших в скіфській монументалістиці.

відбита нещодавно, про що свідчить свіжа структура каменю на зломі.

Висота наземної частини 2,3 м. Ширина її основи 0,47 м товщина 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей. На лицевій стороні верхньої частини скульптури архаїчний художник показує силуетне зображення ромба на відстані 0,2 м, нижче чітко видно також зображення ромба, але значно меншого за розмірами та досить

правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злому голови статуї на правій фронтальній її частині вибите заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, в нижній частині скульптура звужується до 0,31x0,20 м [3]. Форми стели говорять про те, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси, які чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови. Крім того, видно свіжий злам розмірами 31x16 см, що розпочинається там, де плечі мали б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можна стверджувати, що голова, немовби посаджена на плечі.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури і має розміри 5x11 см. Дві його сторони мають довжину – 7 см. Варто відмітити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає у дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів) наводить на думку, що дана антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отже, могла стояти в півоберта до глядача [14].

Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітні сліди обробки каменю. З розповідей місцевих жителів, скульптура знаходиться не на своєму першопочатковому місці. Останніми десятиліттями вона виконувала роль своєрідного межового знака між кордонами полів тоді ще існуючого с. Лоївець та с. Пижівки Староушицького, а пізніше

Новоушицького районів. Можемо припустити, що селяни не переносили таку важку кам'яну скульптуру на велику відстань; тому вважаємо, першопочаткове місцезнаходження ідола знаходиться десь поблизу [10].

В 2000 р. місцезнаходження цієї скульптури обстежила археологічна експедиція під керівництвом І. Винокура, безпосереднім учасником якої був автор. На жаль, археологічних досліджень на місці виявлення скульптури не проводилось. Академік І. Винокур вважає, що Пижівська статуя має в Подністров'ї свої аналогії з язичницькими скульптурами із с. Ставчани, с. Калюс, с. Іванківці Новоушицького району. Таким чином, за матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення в камені та за семантикою того, що зображується, цю скульптуру можна об'єднати у середньодністровську групу, яка датується матеріалами черняхівської культури III-IV ст. н.е. [2, с. 128].

На місце знахідки в липні 2010 р. виїхала археологічна експедиція під керівництвом А. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5x5 м та глибиною до 0,5 м. Проведені роботи не дали очікуваних результатів відносно супроводжуваного матеріалу. Земля на місці розкопу не містила у собі ніяких культурних нашарувань, а навпаки – відрізнялася своєю однорідністю. Серед речей за 1 м західніше ідола на глибині 0,3 м виявлено тільки один предмет – кам'яний розтиральник сферичної форми, одна із сторін якого затерта. Також було з'ясовано остаточні розміри ідола, а також і те, що він був закопаний на глибину 1,1 м. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, експедицією було виявлено цілий ряд, непомічених досі, зображень, що складаються із ромбічних знаків та кіл. Саме на ці деталі вказують у своїй статті «Ідол із села Пижівка» дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк [3]. Враховуючи відсутність датуючого матеріалу, опираючись на аналогії, вище згадані дослідники датують

Пижівську статую початком раннього залізного віку.

Отже, хронологічними ознаками антропоморфних ідолів є їх зовнішні обриси, семантична спрямованість, стилістичні та морфологічні ознаки, археологічні матеріали. Всі вони підквадратні або прямокутні в поперечному перерізі. Загальні зовнішні ознаки скульптур досить одноосібні. Характерними атрибутами язичницьких ідолів є придністровський камінь-вапняк, з якого вони виготовлені. Ось чому збереглась унікальна серія язичницьких скульптур, подальше виявлення і систематизація яких є однією із важливих завдань дослідників.

Список використаних джерел:

1. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
2. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський : Абетка; Оіом, 2000. – 376 с.
3. Гуцал В.А. Ідол із села Пижівка / В.А. Гуцал, П.А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн конф (18-19 листоп.2010 року) [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко (співголова), Л.В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 161-164.
4. Гуцал В.А. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі / В.А. Гуцал, С.О. Семенчук // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр: зб. наук. праць. – Київ: ІАНАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 116-118.
5. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 61-72.
6. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я / Л.І. Крушельницька. – Львів, 1989. – 224 с.
7. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини / В.П. Мегей // Наукові праці К-ПДПУ : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 213-219.
8. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині / В. І. Олійник // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. / [редкол.: І.С. Винокур, Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич (відповід. ред.) та ін]. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 96-100.
9. Русанова І.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук ; под. ред. С.А. Плетнёвой. – [2-е изд., испр.]. – М. : Издательство "Ладога-100", 2007. – 304 с.
10. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю.Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї / С.О. Семенчук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвячений 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. / [редкол.: Л.П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 97-100.
11. Семенчук С.О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я / С.О. Семенчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 172-177.
12. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. – М.: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. Т. I. – С. 205-210.
13. Соловей В.П. Археологічні дослідження Ю. Сіцинського / В.П. Соловей // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 166-169.
14. Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть / Д.Я. Телегін. – К. : Наукова думка, 1991. – 80 с.
15. Тур А.С. Мышковский идол / А.С. Тур, Ю.Н. Малеев // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 383-384.

С.В. ПАЛАМАРЧУК

УДК 94:911.3 (477.74) «14/16» (043.5)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІСТА МЕЖИРІЧЧЯ ДУНАЮ ТА ДНІСТРА: ВИНИКНЕННЯ І ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ

Аналізується проблема датування міст межиріччя Дунаю і Дністра; виявлено розбіжність між офіційним датуванням і науковими даними, відсутність чіткого визначення понять урбаністики в науковій та громадській практиці.

Ключові слова: Бессарабія, Буджак, урбаністика, датування населених пунктів, прикордоння.

Анализируется проблема датировки городов междуречья Дуная и Днестра; вскрыто расхождение между официальной датировкой и научными данными, отсутствие четкого определения понятий урбаністики в научной и общественной практике.

Ключевые слова: Бессарабия, Буджак, урбаністика, датировка населенных пунктов, пограничье.

Analyzed the problem of dating the territory between the Danube and the Dniester river, found discrepancies of the official dating and scientific data, the lack of clear definitions of urbanism in the scientific and public practice.

Keywords: Bessarabia, Budzhak, Urban dating, Frontier.

Заселення території межиріччя Дунаю і Дністра, в певному сенсі відособленої, у всі часи, починаючи з кам'яного століття, відрізнялося складними переплетеннями різновекторних культурних дій. Антична цивілізація породила п'ять перше місто – Тиру, а епоха Середньовіччя стала відправною точкою виникнення і відліку історії нових міст у краї, які існують понині. Тепер ця територія входить до складу Одеської області і, в геополітичному плані, включена в Європійський Нижній Дунай.

Міста краю розділили долю історичної прикордонної області, складну в кросс-історичному діапазоні. Головним чином вона відмічена чинником кордону цивілізаційного характеру (Захід – Схід, європейці – тюрки, християнство – іслам). При вивченні питання виникнення в ній міст в першу чергу звертає на себе увагу тяглість цієї осі як станового хребта їх розвитку.

Сьогодні проблеми урбогенезу привертають увагу не лише фахівців-

істориків, але і краєзнавців, аматорів історії, думка яких в цьому питанні часто-густо переважає над суто науковими дослідженнями. Прикладом тому служать загальноприйняті і офіційно підтвержені на державному рівні дати заснування різних міст, що далеко не завжди мають відношення до науки. Чи є проблемою саме по собі подібний стан речей? Мабуть, так, інакше чому тоді покликана служити історична наука, як ні формуванню історичної свідомості суспільства? (Чи вона - сама по собі, а суспільство - саме по собі?).

Полею для дослідження цієї проблеми послужила південно-західна околиця сучасної української держави з досить складною історією – межиріччя Дунаю і Дністра. Потрапивши на зорі цивілізації в орбіту античного світу, воно відмічене пам'ятниками, як письмовими, так і археологічними, різних племен і народів. Край входив до складу декількох імперій (частково – Римської і Візантійської, повністю –

